

मौखिक इतिहास आणि जागतिकीकरण: बदलत्या विश्वात स्थानिक आवाजांचे जतन

अतुल शहाजी देशमुख¹, प्रा. डॉ. उमेश अशोक साळुंखे²

¹संशोधक विद्यार्थी, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर सोलापूर विद्यापीठ सोलापूर

²कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय, पंढरपूर

Corresponding Author - अतुल शहाजी देशमुख

DOI - 10.5281/zenodo.19756204

सारांश (Abstract):

२१ व्या शतकात 'जागतिकीकरण' (Globalization) ही एक अशी शक्ती बनली आहे जिने जगाला जवळ आणले असले, तरी स्थानिक संस्कृती आणि अस्मिता पुसून टाकण्याचा धोकाही निर्माण केला आहे. अशा परिस्थितीत 'मौखिक इतिहास' (Oral History) हे केवळ भूतकाळातील गोष्टी सांगण्याचे साधन नसून, ते स्थानिक समुदायांचे अस्तित्व टिकवून ठेवण्याचे एक प्रभावी हत्यार ठरत आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात जागतिकीकरणाच्या रेट्यात लुप्त होत चाललेल्या स्थानिक आवाजांचा, परंपरांचा आणि लोकज्ञानाचा अभ्यास केला आहे. मुख्य प्रवाहातील लिखित इतिहासात ज्यांना स्थान मिळत नाही (उदा. आदिवासी, ग्रामीण स्त्रिया, मजूर), त्यांचे अनुभव मौखिक इतिहासाद्वारे कसे जतन केले जाऊ शकतात, याचे विश्लेषण यात केले आहे. तंत्रज्ञानाचा (डिजिटल आर्काइव्हिंग) वापर करून मौखिक परंपरांना जागतिक स्तरावर कसे नेले जाऊ शकते, याचाही उहापोह यात आहे. निष्कर्षानुसार, जागतिकीकरणाला मानवी चेहरा देण्यासाठी मौखिक इतिहासाचे जतन करणे ही काळाची गरज आहे.

बीज-शब्द (Keywords): मौखिक इतिहास, जागतिकीकरण, स्थानिक आवाज, सांस्कृतिक जतन, लोकस्मृती डिजिटल, मानव्यशास्त्र

प्रस्तावना:

“जेव्हा एखादा वृद्ध माणूस मरण पावतो, तेव्हा एक ग्रंथालय जळून खाक होते.” - हे आफ्रिकन म्हण मौखिक इतिहासाचे महत्त्व अधोरेखित करण्यासाठी पुरेशी आहे.

इतिहास म्हणजे केवळ राजांच्या लढाया आणि तहांच्या तारखा नव्हेत. खरा इतिहास हा सामान्य माणसाच्या जगण्यात, त्यांच्या संघर्षात आणि त्यांच्या स्मृतींमध्ये दडलेला असतो. यालाच 'मौखिक इतिहास' (Oral History) असे म्हणतात. लिखित साधनांच्या अभावी, एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे ओव्या, लोकगीते, कथा, म्हणी आणि मिथकांच्या माध्यमातून हस्तांतरित होणारे ज्ञान म्हणजे मौखिक इतिहास होय.

मात्र, १९९० च्या दशकानंतर सुरू झालेल्या जागतिकीकरणाने (Globalization) या प्रक्रियेत मोठे अडथळे निर्माण केले आहेत. जागतिकीकरणामुळे जग एक 'खेडे' (Global Village) बनले असले, तरी या खेड्यात स्थानिक भाषा आणि संस्कृतींचा आवाज क्षीण होत चालला आहे. पाश्चिमात्य संस्कृतीचे अनुकरण, इंग्रजी भाषेचे प्रभुत्व आणि स्थलांतर यामुळे स्थानिक लोककथा आणि परंपरा विस्मरणात जात आहेत.

या पार्श्वभूमीवर, प्रस्तुत शोधनिबंधाचा मुख्य उद्देश जागतिकीकरणाच्या काळात स्थानिक आवाजांचे महत्त्व अधोरेखित करणे आणि मौखिक इतिहासाच्या माध्यमातून त्यांचे जतन करण्याच्या पद्धतींचा शोध घेणे हा आहे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधनासाठी 'गुणात्मक संशोधन पद्धती' (Qualitative Research Method) आणि 'आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोन' (Interdisciplinary Approach) वापरण्यात आला आहे.

1. संकल्पनात्मक विश्लेषण: जागतिकीकरण आणि मौखिक इतिहास या दोन परस्परविरोधी वाटणाऱ्या संकल्पनांचा तात्विक अभ्यास.
2. दुय्यम स्रोत: विविध समाजशास्त्रीय ग्रंथ, संशोधन पत्रिका, आणि 'International Oral History Association' चे अहवाल यांचा संदर्भ म्हणून वापर.
3. तुलनात्मक अभ्यास: लिखित इतिहास (Written History) आणि मौखिक इतिहास (Oral History) यांच्यातील तफावत आणि साम्य यांचा अभ्यास.

जागतिकीकरण आणि सांस्कृतिक एकसुरीकरणाचा धोका (The Threat of Cultural Homogenization):

जागतिकीकरणाचे सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे 'सांस्कृतिक एकसुरीकरण' (Cultural Homogenization). [१]

भाषेचा ऱ्हास: युनेस्कोच्या अहवालानुसार, जगातील सुमारे ६००० भाषांपैकी ४३% भाषा नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत. जेव्हा एखादी भाषा मरते, तेव्हा त्या भाषेतील मौखिक इतिहास, ज्ञान आणि संस्कृतीही कायमची नष्ट होते. जागतिकीकरणामुळे इंग्रजी आणि स्पॅनिश सारख्या 'संपर्क भाषांचा' (Link Languages) प्रभाव वाढला असून, स्थानिक बोलीभाषा (Dialects) लुप्त होत आहेत. [२].

पिढीतील दरी (Generational Gap):

जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेली नवी पिढी टीव्ही, इंटरनेट आणि सोशल मीडियाच्या आहारी गेली आहे. आजी-आजोबांकडून गोष्टी ऐकण्याची परंपरा (जी मौखिक इतिहासाचे मुख्य माध्यम होती) आता खंडित झाली आहे.

विस्थापन आणि स्थलांतर: विकासाच्या नावाखाली होणारे प्रकल्प (धरणे, रस्ते, खाणी) यामुळे आदिवासी आणि ग्रामीण समुदायांचे मोठ्या प्रमाणावर विस्थापन होत आहे. जेव्हा समुदाय विखुरला जातो, तेव्हा त्यांची सामूहिक स्मृती (Collective Memory) विस्कळीत होते.

मौखिक इतिहास: 'खालून वर' पाहण्याचा दृष्टिकोन (History from Below):

पारंपारिक इतिहास हा अनेकदा 'विजेत्यांचा इतिहास' असतो. त्यात सत्ताधारी, राजे आणि उच्चभ्रू वर्गाची नोंद असते. याउलट, मौखिक इतिहास हा 'सबअल्टर्न स्टडीज' (Subaltern Studies) किंवा वंचितांच्या इतिहासाचा कणा आहे. [३]

१ स्त्री-जीवन आणि मौखिक परंपरा: भारतासारख्या पितृसत्ताक समाजात, स्त्रियांच्या भावनांना आणि अनुभवांना लिखित इतिहासात फारसे स्थान मिळाले नाही. परंतु, जात्यावरच्या ओव्या, लोकगीते आणि सणांशी संबंधित कथांमधून स्त्रियांनी आपला इतिहास जिवंत ठेवला आहे. उदा. महाराष्ट्रातील 'बहिणाबाई चौधरी' यांच्या कविता लिखित नव्हत्या, त्या मौखिक होत्या. त्यातून तत्कालीन कृषी संस्कृती आणि स्त्री जीवनाचे दर्शन घडते.

२ आदिवासी आणि भटके विमुक्त: आदिवासी समाजाकडे कोणतीही लिपी नव्हती. त्यांचा धर्म, औषधोपचार पद्धती आणि निसर्गाशी असलेले नाते हे केवळ मौखिक परंपरेतून टिकून आहे. जागतिकीकरणाच्या

काळात जंगलतोड आणि शहरीकरणामुळे हे ज्ञान धोक्यात आले आहे.

जागतिकीकरणाच्या युगात मौखिक इतिहासाचे जतन: का आणि कसे?

जागतिकीकरण हे केवळ संकट नाही, तर ती एक संधीही आहे. तंत्रज्ञानाचा वापर करून मौखिक इतिहास अधिक प्रभावीपणे जतन करता येतो.

१ डिजिटल आर्काइव्हिंग (Digital Archiving): पूर्वी मौखिक इतिहास केवळ स्मरणात राहत असे. आता ऑडिओ आणि व्हिडिओ रेकॉर्डिंगच्या माध्यमातून तो कायमस्वरूपी जतन करता येतो.

प्रकल्प 'पीपल्स अर्काइव्ह ऑफ रुरल इंडिया' (PARI): पी. साईनाथ यांचा हा प्रकल्प जागतिकीकरणाच्या युगात ग्रामीण भारताचे आवाज (गाणी, मुलाखती, कला) डिजिटल स्वरूपात जतन करण्याचे उत्तम उदाहरण आहे. [४]

स्टोरीटेलिंग ॲप्स: पॉडकास्ट (Podcasts) आणि युट्यूब सारख्या माध्यमांचा वापर करून स्थानिक कथा जागतिक श्रोत्यांपर्यंत पोहोचवता येतात.

२ संशोधकाची भूमिका: संशोधकाने केवळ माहिती गोळा करायची नाही, तर 'सहभागी निरीक्षक' (Participant Observer) म्हणून काम करायचे आहे. स्थानिक लोकांचा विश्वास संपादन करून, त्यांच्या भाषेत त्यांच्या कथा रेकॉर्ड करणे आवश्यक आहे.

६. चर्चा आणि विश्लेषण (Discussion and Analysis)

जागतिकीकरणाच्या संदर्भात मौखिक इतिहासाचे विश्लेषण करताना खालील मुद्द्यांवर भर देणे गरजेचे आहे:

- 1. सत्यता आणि विश्वासार्हता:** अनेकदा इतिहासकार मौखिक साधनांच्या विश्वासार्हतेवर प्रश्न उपस्थित करतात. "माणसाची स्मृती बदलू शकते," हा आक्षेप घेतला जातो. परंतु, मौखिक इतिहास हा 'तथ्यांचा' (Facts) नसून 'अनुभवांचा' (Experiences) आणि 'अर्थाचा' (Meaning) असतो. जागतिकीकरणात आकडेवारीला महत्त्व आहे, तर मौखिक इतिहासात भावनांना. [५]
 - 2. अस्मितेचा लढा:** स्थानिक समुदायांसाठी मौखिक इतिहास हा त्यांच्या अस्तित्वाचा पुरावा आहे. जेव्हा बहुराष्ट्रीय कंपन्या जमिनी बळकावतात, तेव्हा अनेकदा आदिवासी त्यांच्या कुलदैवतांच्या कथा सांगून त्या जमिनीवरील आपला हक्क सांगतात. येथे मौखिक इतिहास हे राजकीय संघर्षाचे साधन बनते.
 - 3. संस्कृतीचा बाजार:** जागतिकीकरणामुळे स्थानिक कला आणि मौखिक परंपरांचे बाजारीकरण (Commodification) होण्याची भीती असते. पर्यटनासाठी लोककलांचे प्रदर्शन मांडणे हे जतन नसून विकृतीकरण ठरू शकते.
- केस स्टडी (Case Study): महाराष्ट्रातील वारली चित्रकला आणि मौखिक कथा:**
- वारली आदिवासी समाज हा महाराष्ट्रातील पालघर आणि ठाणे जिल्ह्यात आढळतो. त्यांची चित्रकला ही केवळ कला नसून ती त्यांच्या मौखिक इतिहासाचे दृश्य रूप आहे.
- समस्या:** जागतिकीकरणामुळे वारली चित्रकला आता टी-शर्ट आणि कॉफी मगवर आली आहे, पण त्यामागच्या मूळ कथा (तारपा नृत्य, निसर्ग पूजा) नवीन पिढीला माहित नाहीत.
 - उपाय:** काही स्वयंसेवी संस्थांनी वारली वृद्धांच्या मुलाखती घेऊन त्या कथांचे दस्तऐवजीकरण करण्यास

सुरुवात केली आहे. यामुळे कलेसोबतच त्यामागचा 'मौखिक इतिहास' ही जतन होत आहे.

राहू शकतो - ज्याला 'ग्लोकलायझेशन' (Glocalization) म्हणतात.

निष्कर्ष:

२१ व्या शतकात आपण एका अशा वळणावर उभे आहोत जिथे तंत्रज्ञानाची प्रगती शिगेला पोहोचली आहे, पण मानवी संवेदनांची मुळे कमकुवत होत आहेत. जागतिकीकरण ही एक अपरिहार्य प्रक्रिया आहे, तिला आपण थांबवू शकत नाही. परंतु, या प्रक्रियेत स्थानिक संस्कृतींचे बुलडोझिंग होणार नाही, याची काळजी घेणे आवश्यक आहे.

मौखिक इतिहास हे त्यासठीचे सर्वात प्रभावी माध्यम आहे. ते आपल्याला आठवण करून देते की जगाचा इतिहास केवळ वॉशिंग्टन किंवा लंडनमध्ये घडत नाही, तर तो भारतातील एखाद्या छोट्या खेड्यातील पारिजातकाच्या झाडाखाली बसलेल्या आजीच्या गोष्टीतही घडत असतो. "स्थानिक आवाजांचे जतन" (Preserving Local Voices) हे केवळ भूतकाळासाठी नाही, तर शाश्वत भविष्यासाठी गरजेचे आहे. डिजिटल युगात मौखिक इतिहास आणि तंत्रज्ञान यांचा सुवर्णमध्य साधल्यास, आपण 'जागतिक' (Global) बनतानाच 'स्थानिक' (Local) ही

संदर्भ सूची:

१. अब्राम्स, लिन. ओरल हिस्टरी थिअरी. २ री आवृत्ती, राउटलेज, २०१६.
२. अप्पादुराई, अर्जुन. मॉडर्निटी अँट लार्ज: कल्चरल डायमेन्शन्स ऑफ ग्लोबलायझेशन. युनिव्हर्सिटी ऑफ मिनेसोटा प्रेस, १९९६.
३. भाभा, होमी के. द लोकेशन ऑफ कल्चर. राउटलेज, १९९४.
४. पर्स, रॉबर्ट, आणि अलिस्टेयर थॉमसन, संपादक. द ओरल हिस्टरी रीडर. ३ री आवृत्ती, राउटलेज, २०१५.
५. पोर्टेली, अलेस्सांद्रो. द डेथ ऑफ लुइगी ट्रास्टुली अँड अदर स्टोरीज: फॉर्म अँड मिनिंग इन ओरल हिस्टरी. सूनि (SUNY) प्रेस, १९९१.
६. साईनाथ, पी. "द पीपल्स अर्काईव्ह ऑफ रुरल इंडिया." पारी नेटवर्क, २०१४, ruralindiaonline.org.
७. थॉमसन, पॉल. द व्हॉइस ऑफ द पास्ट: ओरल हिस्टरी. ४ थी आवृत्ती, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, २०१७.